

ESKİ UYGUR SİVİL BELGE KÜLLİYATI İÇİNDEKİ EVLATLA İLGİLİ SÖZLEŞMELER

Gamzegül KILIÇ*

Öz: Turfan Uygurları 9-14. yüzyıllar arasında Orta Asya'da Türk dilinin en zengin yazılı eserlerini meydana getirmiştir. Bu eserler arasında İslam öncesi Uygurların yaşamları hakkında bilgi edinebildiğimiz birincil kaynaklar olan ve Uygur sivil belgeleri olarak adlandırılan sözleşme belgeleri önemli yer tutar. Literatürde Uygur sivil belgeleri veya din dışı belgeler olarak anılan bu metinler İslam öncesi Türklerin yaşamını yansıtır. Bu makale mevcut Uygur sivil belgeleri içindeki evlatla ilgili sözleşme belgelerini değerlendirmeyi hedeflemektedir. Söz konusu belgeler Uygur aile yaşamı içinde evlatla ilgili uygulamaları göstermesi bakımından önem taşır. İslam öncesi Uygurlara ait evlatla ilgili sözleşme belgelerini incelediğimiz çalışmamızda iki evlat satış (Sa26, Sa27), üç evlatlık (Ad01, Ad02, Ad03) ve iki rehin verme (Pl01, Pl02) belgesi konu ve biçimsel özellikleri açısından ele alınmıştır. İslam öncesi Uygurlara dair günümüze ulaşan sınırlı sayıda sözleşme belgesi üzerinden evladın özellikleri, hakları ve yükümlülükleri, evladın üzerinde hak ve yükümlülükleri bulunan tarafların durumları ve Uygurların aile yaşamı hakkında bilgi veren diğer unsurlar ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Uygurlar, evlat, eski Türk hukuku, eski Türk ailesi, Uygur sivil belgeleri

Contracts Regarding Children within the Uyghur Civil Document Collection

Abstract: The Turfan Uyghurs produced the richest written works in the Turkic language in Central Asia between the 9th and 14th centuries. Among these works, the contract documents referred to as Uyghur civil documents or non-religious documents play a significant role as primary sources of information about the pre-Islamic Uyghur's lives. This article aims to evaluate contract documents related to children within the existing Uyghur civil documents. These documents are important as they shed light on practices related to children within Uyghur family life. In our study examining contract documents related to children among the pre-Islamic Uyghurs, two child sales documents (Sa26, Sa27), three adoption documents (Ad01, Ad02, Ad03), and two pledges (Pl01, Pl02) are discussed in terms of their subject matter and formal characteristics. Through a limited number of contract documents that have survived from the pre-Islamic Uyghurs,

* Arş. Gör., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, - İstanbul/TÜRKİYE, e-posta: gamzegulcitak@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5989-3857.

we attempt to present information about the characteristics, rights, responsibilities, and obligations of children, as well as the status of the parties with rights and obligations over children and other aspects of Uyghur family life.

Keywords: *Uyghurs, offspring, old Turkic law, old Turkic families, Uyghur civil documents.*

Giriş

İslam öncesi Türklerde aile toplumun çekirdeğini oluşturan sosyal bir yapı idi ve kan bağına dayanırdı. Çocuklar evlendikleri zaman babalarının evinden hisselerini ararak ayrılır ve kendi çekirdek ailelerini oluştururlardı (Kafesoğlu, 1998, s. 227-228). Eski Türk aile yapısı ataerkil bir düzene sahipti, babanın yönetimindeydi (Ögel, 1988, s. 237). Aile, bir tören ile yapılan evlenme sonucunda oluşurdu. Eski Türklerde aileyi meydana getiren evliliğin oluşabilmesi için belli koşullar vardı. Evlenecek kişilerin ve onların anne babalarının onayı gerekirdi. Bir diğer koşul da kalın idi. Kalın damadın ailesi tarafından gelinin ailesine verildiği, kızın evlenecek yaşa gelinceye değin yetiştirilmesi için yapılan harcamalarına karşılığı olan bir miktar mal idi. Evlilik için belirli bir yaş sınırı yoktu. Babalar veya çocuğun velayetine sahip olan kişiler sorumlulukları altındaki çocukları evlendirebilirdi. Fakat karı-koca hayatı sürmek için çocuğun ergenlik çağına gelmesi beklenirdi (Arsal, 2020, s. 328-330). Eski Türklerde aile birliğinin kurulmasında önemli bir öge de çeyizdi. Çeyiz babanın malından kızına evlilik öncesinde verdiği bir paydır (Mandaloğlu, 2013, s. 145). İslamiyet öncesi Türklerde evliliğin devam ettirilmesinin sağlıklı olmadığı durumlarda boşanmanın mümkün olduğu bilinmektedir. Kadın veya erkek belirli durumlarda eşinden ayrılabilirdi (Arsal, 2020, s. 333).

Eski Türklerde aile yaşamı içinde çocuk sahibi olmak önemli idi ve evlilik ancak ilk çocuğun dünyaya gelmesi ile tamamlanırdı. Bu durumda çocuk, aileyi tamamlayan önemli bir öge durumundadır. Eski Türklerde evlat anlamında “oğul” sözcüğü kullanılırdı. Kız ve erkek çocuk arasında bir ayrım yoktu fakat erkek çocuğun yetişmesinden baba, kız çocuğun yetişmesinden ise anne sorumluydu (Ögel, 1988, s. 250-269). Çocukların aile içinde belli görevleri bulunurdu. Erkek çocuk dışarıda babasına, kız çocuk ise evde annesine yardım ederdi (Koca, 2002, s. 9). Hayatta oldukları sürece anne ve babaya saygı göstermek ve sözünden çıkmamak çocuğun temel vazifelerindendi (Özdener, 2011, s. 26). Eski Türklerde evin küçük erkek çocuğunun durumu özeldir. Büyük erkek çocuk evlenirken çeyizini alıp yeni bir ev kurar, küçük erkek çocuk ise evlendikten sonra da baba evinde kalır ve anne babasına bakmaktan sorumludur. Baba evinin sahibi küçük erkek çocuktur (Kurtoğlu, 2019, s. 24-27). Ailede çocukla ilgili bir başka önemli husus da mirastır. Mirasta bütün çocukların hakkı bulunur. Baba hayattayken mirastan payını alıp ev kuran erkek çocuklar ve evlenirken çeyiz almış kızlar daha sonra mirastan pay alamazlar. Babanın oturduğu ev küçük erkek çocuğa kalır. Baba evinin sahibi olan çocuk anne veya üvey annesine, kız kardeşlerine bakmak ve kız kardeşlere evlenirken çeyiz vermek zorundadır. Bu durumda kız kardeşlerin kalınını da küçük erkek kardeş alır (Arsal, 2020, s. 337).

Ailenin devamlılığı bakımından önemli bir diğer husus “evlat edinme”dir. Eski Uygurlarda evlatlık kurumu günümüze ulaşan Uygur sivil belgelerinden anlaşıldığı üzere gelişmiş durumdadır. Kişiler çocuksuzluk özlemi, ailenin devamı, nakdî ihtiyaç vb. sebeplerle evlat edinirlerdi. Uygurlar evlat edinmeyi sözleşmeler vasıtasıyla resmî hâle getirmişlerdi. Evlatlık verme, sözleşme belgelerinde “oğulluk vermek” olarak adlandırılmıştır. Evlat edinen kişi hem maddi hem de manevi olarak çocuğun yetiştirilmesinden sorumludur. Evlatlık verme belgelerinde evlatlık verilen çocuk

karşılığında “süt sevinci” denilen bir bedelin alındığı görülür (Yakut, 2022, s. 423-424). Eski Türk Hukuk tarihi üzerine çalışmaları olan Arsal, Uygur sivil belgeleri içinde yer alan Ad03 kodlu evlatlık verme sözleşmesi üzerinden yaptığı değerlendirmede evlatlık çocuğun durumuyla ilgili şu bilgileri ifade etmektedir: Evlatlık çocuk babalığının evinde oturur ve orada yiyip içer, babalığının gösterdiği işleri yapmakla yükümlüdür. Evlatlık çocuk babalığı ölünceye kadar ona sadık kalmak zorundadır. Babalığın başka çocuklarının olması durumunda evlatlık çocuğun durumu değişmeyecektir. Evlatlık çocuk babalığının mirasından hisse alır. Babalık evlatlığını terbiye etmek zorundadır, bu terbiye verilirken babalık evlatlığa sert bir tutum takınabilir. Fakat babalık hukuka ve usule aykırı zorlama ve zulümden sorumludur. Babalığın evlatlığına kötü muamelede bulunduğu, ona yiyecek-icecek sağlamadığı ispatlandığında evlatlık babalığını bırakıp gidebilir (2020, s. 340).

1. İslam Öncesi Uygurlara Ait Evlat Satış, Evlatlık ve Rehin Verme Belgeleri

Uygurlar, 9. yüzyılın ortasından 14. yüzyılın sonuna değin önce Moğolistan bozkırlarında ardından da göç ederek bugün Çin sınırları içinde olan Doğu Türkistan coğrafyasında yaşamış bir Türk topluluğudur. Uygurlar Orta Asya’da yerleşik bir kültür yaratmıştır. 9-14. yüzyıllar arasında şehir hayatı, iktisat, sosyal ve kültürel unsurlar gibi pek çok yönden önemli gelişmeler kaydetmişlerdir. Turfan Uygur dönemi Türk dilinin en zengin yazılı eserlerinin meydana getirildiği dönemlerden olmuştur. Uygurlar hakkında bilgi edinebildiğimiz birincil kaynaklar Uygur sivil belgeleridir.¹ Bu belgeler Uygurların gündelik yaşamlarında gerçekleştirdikleri iş ve işlemlerde bir hukuk düzeninin söz konusu olduğunu gösteren sözleşmelerdir. Çeşitli konularda hazırlanan sözleşme belgeleri iki tarafın da rızasının bulunması, tarafların hak ve hukuklarını koruyan hükümlerin yer alması ve sözleşme ihlali durumunda cezai uygulamaların tatbik edileceğinin dile getirilmesi yönleri ile günümüz hukuk sözleşmeleri ile örtüşmektedir (Özyetgin, 2014, s. 41). Metinlere ait ilk tasnif Reşit Rahmeti Arat tarafından yapılmıştır. Uygur sivil belgelerinin tasnifi son olarak N. Yamada’nın neşirlerini toplu olarak yayıma hazırlayan araştırmacılar tarafından şu şekilde yapılmıştır: 1. Resmî belgeler, 2. Özel belgeler. Belgeler aynı araştırmacılar tarafından bu tasnif esas alınarak dokuz alt gruba ayrılmış ve kodlanmıştır: a. Satış (Sa), b. Değiştirme, mübadele (Ex), c. Kiralama (RH), d. Ödünç alma (Lo), e. Evlat edinme (Ad), f. Rehin verme (Pl), g. Azat etme (Em), h. Vasiyet (WP), i. Karışık belgeler (Mi). Uygur sözleşmelerinin biçim ve içeriği üzerindeki genel görüş Çinlilerin sözleşme geleneğinden etkilenildiği yönündedir. Uygur sözleşme geleneğinde Çin tesiri görülmüş olsa da Uygurlar kendi gelenek ve göreneklerini, törelerini bu sözleşmelere yansıtmış, kendilerine özgü bir model oluşturmuşlardır (Özyetgin, 2014, s. 20-49).

Eski Türklerde aile hukuku başta olmak üzere evlatla ilgili aile içindeki tasarruflara kaynaklık teşkil edecek en eski belgeler, Eski Uygur dönemine aittir. Uygur sivil belgeleri olarak adlandırılan bu belge külliyatı İslam öncesi Türk toplumunun yaşama biçimlerine kaynaklık etmektedir. Bu makale mevcut Uygur sivil belgelerine dayalı olarak Uygur aile yapısı içinde evlatla ilgili sözleşme belgelerini değerlendirmeyi hedeflemektedir. Eski Uygurlardan günümüze evlatla ilgili tasarrufları içeren sınırlı sayıda belge ulaşılmıştır. Çalışmamızda Uygur sivil belge külliyatındaki iki evlat satış (Sa26, Sa27), üç evlatlık (Ad01, Ad02, Ad03) ve iki rehin verme (Pl01, Pl02) belgesi üslup ve muhteva bakımından ayrıntılı olarak incelenecektir. Hem evlat satışı hem de evlatlık ve rehin verme metinlerinde bir çocuğun başka bir aileye bir bedel karşılığında

¹ Belgelerin toplu neşirleri için bk. Radloff, 1928; Yamada, 1993; Jingwei, 1994; Sayit & Yusup, 2000; Shimin, 2006; Liu, 2006; Tuğuşeva, 2013; Moriyasu, 2019; Keskin, 2022 ve Matsui, 2023.

verilmesi söz konusudur. Evlatla ilgili sözleşme belgeleri üslup, konu ve içerikleri bakımından önemli benzerliklere sahiptir.

Çalışmamızda incelenen belgelerin ilk grubu “evlat satışı” temasındadır. Sa26 kodlu evlat satış belgesinde bir baba iki büyük oğluya anlaşarak Mübarak Koç adlı küçük erkek evladını ihtiyaç sebebiyle 60 altına başka birine satmıştır. Sa27 kodlu evlat satış belgesinde ise satışı yapan kişi yalnızca babadır, bu belgede de evlat satışı ihtiyaç sebebiyle yapılmaktadır. Baba, Yunçı adlı 13 yaşındaki erkek evladını 50 kaba böze satmıştır. Bir diğer inceleme grubu evlatlık verme belgeleridir. Ad01 kodlu evlat edinme belgesinde baba, Titso adlı erkek çocuğunu ihtiyaç sebebiyle yarım yastuk altına evlatlık vermiştir. Diğer evlatlık verme belgesi olan Ad02’de evin iki büyük ağabeyi anlaşarak küçük erkek kardeşlerini geçim sıkıntısı sebebiyle 20 stır gümüşe evlatlık vermişlerdir. Ad03 kodlu evlatlık verme belgesinde bir bedel alınmamıştır. Çocuğun öz babası iki oğlundan biri olan Turmuş’ı çocuğu olmayan bir kişiye gönül rızasıyla verir. P101 kodlu rehin verme belgesinde baba, Titso adlı erkek çocuğunu ihtiyaç sebebiyle 10 stır gümüşe üç yıllığına rehin vermiştir. Sözleşmeler arasında aynı çocuğun anlatıldığı iki belge bulunmaktadır. Bunlar Ad01 kodlu evlatlık verme ve P101 kodlu rehin verme belgeleridir. Bir diğer evlat rehin verme belgesi P102’de baba, Bolmuş adlı rahip erkek evladını ihtiyaç sebebiyle yarım yastuk gümüşe rehin vermiştir.

Her üç alana ait sözleşme belgelerinin üslup ve muhteva bakımından benzer özellikleri ve farklılaşan yönleri aşağıda karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Uygur Sivil belgeleri belirli üslup özelliklerine sahiptir. Kaynak belgelerin üslup ve içerik incelemesinde N. Yamada’nın Uygur Sivil belgeleri üzerinde uyguladığı inceleme modeli esas alınmıştır:

1.1. Tarih Kaydı

Evlat satış, evlatlık ve rehin verme belgeleri diğer sözleşme belgelerinde de olduğu gibi On İki Hayvanlı Türk Takvimi’nin esas alındığı ve gün ay yıl bilgilerinin yer aldığı bir tarih kaydıyla başlar:

Sa26²	(1) ////////////// yıl üçünç ay dört yanı- (2) [-qa]////	“[...] yılı üçüncü ayın dördüncü gününde”
Sa27	(1) toıyuz yıl ikinti ay üç yñı-qa	“Domuz yılı ikinci ayın üçüncü gününde”
Ad01	it yıl birygrmiñ ay altı otuz-qa	“Köpek yılı on birinci ayın yirmi altısında”
Ad02	ud yıl säkizinç ay biş ygrmikä	“Sığır yılı sekizinci ayın on beşinde”
Ad03	-	-
P101	toıuz yıl arm ay on yanıqa	“Domuz yılı birinci ayın onuncu gününde”
P102	//////////////// [säkiz] otuz-qa	“Sıçan yılı ikinci ayın yirmi sekizinde”

Tablo 1: Tarih Kaydı

² Çalışmada kullanılan Eski Uygurca metin parçaları Nobuo Yamada’nın (1993) *Sammlung Uigurischer Kontrakte’sinden*, Türkçeye aktarımlar ise Berker Keskin’in (2022) *Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri* kitabından alınmıştır.

On İki Hayvanlı Türk Takvimi belgenin tarihlendirilmesini zorlaştıran bir unsurdur (Arat, 1964, s. 39). Her yıla bir hayvan adının verilmesi ve her on iki yılda bir başa dönülmesi belgelerin tarihlerinin kesinleştirilmesini engeller. Tarihlendirme için metinlerde geçen başka ipuçlarına ihtiyaç vardır. Örneğin incelediğimiz evlat edinme belgelerinden Ad01’de geçen “(13v) *ögödäy süü-siñä iki yürün atan ötünüp ambı* (14v) *balıq taruğa-larıña ädärkä yaraşu at birip çintso* (15v) *ayag-qa tägimlig-kä bir-kä iki birip ağır qın-qa tägir-biz.*” ifadesinde hükümdar adı Ögöday, belgenin hükümdarın saltanat yılları olan 1229-1241 arasında yazıldığını gösterir ve belgenin tarihlendirilmesini mümkün kılar. Uygurlarda evlatla ilgili diğer sözleşme belgelerinde tarihlendirmeyi kolaylaştıracak bir unsur tespit edilememiştir.

1.2. Belgelerin Düzenlenme Sebebi

Tarih kaydının hemen ardından sözleşme yapılan tarafların adları zikredilerek belgenin ne sebeple hazırlandığı belirtilir. İslam öncesi Uygurlardan günümüze ulaşan evlat satış, evlatlık ve rehin verme belgelerinin düzenlenme sebepleri çeşitli şekillerde açıklanmıştır. Belgelere göre evlat satışı, evlatlık ve rehin verme nakdi ihtiyaç ve geçim sıkıntısından kaynaklanır. İçerik bakımından birbiriyle önemli benzerlik gösteren evlat satış belgeleri ile köle satış belgelerini birbirinden ayıran temel unsur satış sebebidir. Evlat satış belgelerinde çocuğun satılma sebebi babanın veya satışı gerçekleştiren aile büyüğünün mal veya paraya ihtiyacının olmasıdır. Evlatla ilgili sözleşmelerin düzenlenme sebepleri belgelere göre şöyledir:

<p>Sa26</p>	<p>Satışı yapılacak çocuğun baba ve ağabeylerinin kullanmak için gümüşe ihtiyaçlarının olması</p>	<p>(2) <i>qut[lug] tämür är tugmış</i> (3) <i>toqtamış olar-qa yuñlaq-lıq yarmaq</i> (4) <i>kümiş kargäk bolup sänäktaz aq-a-tın</i> (5) <i>altmış altın alıp mübaräk qoç atlıg</i> (6) <i>oglum-nı män atası kutlug tämür aq-a-</i> (7) <i>-sı är tugmış aq-a-sı toqtamış üçägü birlä</i> (8) <i>bo[lup to]guru tomlitu sattım män</i> “[...] Kutlug Tämür, Är Tugmış, Toktamış, onlara kullanmak için gümüş para gerekli olup Sänäktaz Aka’dan altmış altın alıp Mübaräk Koç adlı oğlumu, ben babası Kutlug Tämür, ağabeyi Är Tugmış, ağabeyi Toktamış, ile anlaşıp doğru bir şekilde sattım.”</p>
<p>Sa27</p>	<p>Satışı yapılacak çocuğun babasının kullanmak için böze/pamuklu kumaşa ihtiyacının olması</p>	<p><i>kokdmunı tmunı-ka yuñlak-lık böz kargäk bolup alpış-tın älig tas böz elig-tä alıp özüm-niñ yuñçı atlıg on üç yaşar ’är olan [=oglan]-nı alpıs-ka togru tumlitu sattım.</i> “kokdmunı Tmunı’ya kullanmak için böz gerekli olup Alpış’tan elli kaba bözü elden alıp kendimin Yuñçı adlı on üç yaşındaki erkek evladımı Alpış’a doğru [ve] kesin bir şekilde sattım.”</p>
<p>Ad01</p>	<p>Evlat verilecek çocuğun babasına kullanmak için mal-mülk gerekmesi</p>	<p><i>qyıtso tutuñ-</i> (2) <i>-qa yuñlaq-lıq tvar kargäk bolup. tiıtso atlg oglum-nı. çintso</i> (3) <i>ayag-qa tägimlig-kä süt sävinçi yarım yastuq alıp ogul-</i> (4) <i>-luk birtim</i></p>

		“Kaytso Tutuñ’a kullanmak için mal mülk gerekli olup Titso adlı oğlumu saygıdeğer Çintso’ya süt sevinci yarım yastuk alıp evlatlık verdim.”
Ad02	Evlat verilecek çocuğun evi geçindirmekle sorumlu büyük ağabeyinin geçim sıkıntısı yaşaması, ev ahalisini doyurmakta zorlanması	<i>män titso aqam (2) ançuq bilä aytışıp. aqam-nıñ boguz-ın yigädgli (3) alp bolmış-qa. inim antso-nı. tugmış-ımz. (4) toynaq şilavanti-qa. süt sävinç-i ygrmi stır (5) kümüş alıp ogul-luq birtimz.</i> “Ben Titso, ağabeyim Ançuk ile görüşüp, ağabeyimin karnımızı doyurması zora girdiğinden, küçük erkek kardeşimiz Kaytso’yu, akrabamız Toynak Şilavanti’ye süt sevinci yirmi stır gümüş alarak evlatlık verdik.”
Ad03	Evlat edinecek kişinin neslinin devamı ve çocuk hasreti yaşaması	<i>(1) umugsuz urısız qalgay tip (2) bu iki oğlan-lar-ım-ta turmış atlıg (3) oğlum-nı sutbaq-qa il törü-si (4) birlä ogul-luq birdim</i> “umutsuz, evlatsız kalacak diye bu iki oğlumdan Turmuş adlı oğlumu Sutbak’a ülke töresiyle evlatlık verdim.”
PI01	Rehin verilecek çocuğun babasına kullanmak için gümüş gerekmesi	<i>qytso (2) tutuñ-qa. yuñlq-lıq kümüş krgäk bolup. (3) öz-üm-tä tugmış. titso ’atlg oğlum-nı (4) çintso şila-qa üç yıl-lıq tutguğ birtim</i> “Kaytso Tutuñ’a kullanmak için gümüş gerekli olup evlatlarımdan Titso adlı oğlumu Çintso Şila’ya üç yıllığına rehin verdim.”
PI02	Rehin verilecek çocuğun babasına kullanmak için gümüş gerekmesi	<i>kädirä-kä yuñlaq-laq (2) //////////////// öz/jüm-tä tugmış bolmış ’atlag toyın ogulum-nı yägän qay-a (3) ////////////////(.).WS-YNK’ samboqdu tutuñ-qa yarım yastuk kümüş-kä tutuğ</i> “Kädirä’ye kullanmak için gümüş gerekli olup evlatlarımdan Bolmış adlı rahip oğlumu Yegän Kaya [...] gümüşüne Sambokdu Tutuñ’a yarım yastuk gümüşe rehin (verdim).”

Tablo 2: Belgelerin Düzenlenme Sebebi

Evlatlık verme belgelerinde sebep olarak babalığın ödediği bedel “süt sevinci” şeklinde adlandırılmaktadır. Süt sevinci çocuğun yetiştirilmesi süresince öz ailesi tarafından yapılan masrafların karşılığı olarak alınan bir miktar paradır (İzgi, 1987, s. 93). Bu âdet bugün de devam etmektedir. Evlenecek olan kızın annesine verilen hediye süt hakkı olarak adlandırılmaktadır (Özkul, 2011, s. 914). Uygurlardan evlatlık vermeye dair günümüze ulaşan üç belgeden biri olan Ad03’te bir bedel alınmamıştır. Evlatlık çocuk, öz ailesinin gönül rızasıyla evlatlık verilecek ailenin neslini devam ettirmesi ve evlat özlemi yaşamamaları için verilmiştir. Sözleşme, her iki tarafın da hukuki haklarını

ortaya koymak için hazırlanmıştır. Bu yönüyle diğer iki evlatlık verme belgesinden farklı özellik gösterir.

Belgelerde evlat satışı, evlatlık ve rehin verme işlemleri baba ya da ailedeki büyük erkek kardeş tarafından yapılmaktadır. Çocuğun sorumluluğunun büyük erkek kardeşe olduğu durumlarda baba hayatını kaybetmiş ya da çeşitli sebeplerle evin idaresini büyük erkek kardeşe devretmiş olabilir.

1.3. Belgelerdeki Ödeme Araçları

İslam öncesi Uygurların sözleşme belgelerinde çeşitli ödeme araçları kullanılmıştır. Uygur sivil belgelerine üzerine önemli çalışmaları bulunan P. Zieme, Uygurların kullandıkları ödeme araçlarını üçe ayırmıştır: 1. kumaş para (*böz ve kuanpu*), 2, madenî para (*altın, kümüş ve bakır*) ve 3. kâğıt para (*çav*) (1976, s. 246-247). Bir kumaş para cinsi olan *böz* özellikle satış belgelerinde görülmektedir. Bir diğer kumaş para cinsi olan *kuanpu*'nun kullanım alanı daha geniştir, satış belgelerine ek olarak ödünç alma belgelerinde, bir arazi kiralama ve bir vasiyetname belgesinde geçmektedir. Bir diğer kumaş para cinsi *kamdu*'dur. Kumaş paraların önemli bir özelliği damgalı olmalarıdır. Diğer bir grubu madeni paralar oluşturur: *altın, kümüş ve bakır*. Bu paraların ölçümünde yastuk, stır ve bakır ölçü birimleri kullanılırdı. 1 yastuk=50 stır, 1 stır ise 10 bakır değerindedir. Gümüş para sözleşme belgelerine göre Uygurların en çok kullandığı madenî para cinsidir. Kâğıt para Uygurların kullandığı önemli ödeme araçlarındandır, Uygur sivil belgelerinde *yastuk çav* veya *çav yastuk* şeklinde geçmektedir. Uygurlarda ödeme araçları para birimleri ile sınırlı değildir. Hizmet karşılığında mal veya mal karşılığında mal verme şeklinde de ödeme yapılabilmekteydi (Özyetgin A., 2004, s. 92-97).

İncelediğimiz evlat satış, evlatlık ve rehin verme sözleşmelerinde evlat karşılığında bir bedel alındığı ve bu bedelin kişinin ihtiyacına ya da sosyoekonomik durumuna göre değişkenlik gösterdiği görülmüştür. Evlat karşılığında yapılan ödemelerin her zaman peşin olarak ve sözleşmenin gerçekleştiği gün alındığı dikkati çeker. Alıcı ve satıcının daha sonra itiraz etmemeleri ve mağduriyet yaşamamaları amacıyla satıcının ağzından her zaman *tükäl sanap aldım* “tamamen sayıp aldım” alıcının da *tükäl sanap berdim* “tamamen sayıp verdim” ifadelerinin kullanıldığı görülür. Evlatla ilgili sözleşme belgelerinde kullanılan ödeme araçları şöyledir:

Sa26	<i>60 altın</i>
Sa27	<i>50 kaba böz</i>
Ad01	<i>yarım yastuk (altın)</i>
Ad02	<i>yarım stır gümüş</i>
Ad03	<i>bedel alınmamıştır</i>
PI01	<i>10 stır gümüş</i>
PI02	<i>yarım yastuk gümüş</i>

Tablo 3: Belgelerdeki Ödeme Araçları

Günümüze ulaşan evlatla ilgili sözleşme belgelerinde en fazla kullanılan ödeme araçlarının madeni para cinsinden gümüş ve altın olduğu görülmektedir. Evlatla ilgili bu fiyat tasarruflarında sınırlı sayıda belge olduğundan belirli bir rayicin olup olmadığı konusu açık değildir. Madeni paraların söz konusu olduğu ödemelerin miktarları kendi aralarında kıyaslandığında bir birlik veya denge olmadığı görülmektedir. Sa26 (60 altın) ve Ad01 (yarım yastuk altın) kodlu belgelerde yüksek miktarda altın verilirken Ad02

(yarım stır gümüş) ve Pl01 (on stır gümüş) kodlu belgelerde düşük miktarda gümüş verilmektedir. Ad02 kodlu belgede diğerlerinden daha az bir bedel ödemesi dikkat çekmektedir. Sa26, Sa27, Ad01, Pl01 ve Pl02 kodlu belgelerden farklı olarak burada satışı gerçekleştiren kişi büyük ağabeydir ve ailenin geçim sıkıntısı içinde olduğu, yiyecek bulmada zorlandığı ifade edilmektedir. Bedel alınan diğer belgelerde sözleşmeyi düzenleyen kişi babadır ve evlat satışı, evlatlık ve rehin verme işlemleri ihtiyaç sebebiyle yapılmaktadır.

1.4. Belgelerde Geçen Evlatlara Dair

Uygur sivil belgelerinde belgeye konu olan evlatların isimleri mutlaka zikredilir. Evlatla ilgili tasarrufların tamamı erkek çocuklar üzerinedir. Evlatla ilgili sözleşme belgelerinde çocuklar hakkında belirtilen özellikler şöyledir:

Belgenin Kodu	Çocuğun Adı	Çocuğun Belgede Geçen Özellikleri
Sa26	Mübarak Koç	<i>Ailenin küçük erkek çocuğu</i>
Sa27	Yunçı	<i>On üç yaşında erkek çocuk</i>
Ad01	Titso	<i>Erkek çocuk</i>
Ad02	Kaytso	<i>Ailenin küçük erkek çocuğu</i>
Ad03	Turmuş	<i>Ailenin iki çocuğundan biri, erkek çocuk</i>
Pl01	Titso	<i>Erkek çocuk</i>
Pl02	Bolmuş	<i>Rahip, erkek çocuk</i>

Tablo 4: Belgelerde Geçen Evlatlara Dair

Belgelerde satışı yapılan evlatların cinsiyetinin erkek ve ailedeki kaçınıcı çocuk olduğunun belirtildiği örneklerde (Sa26 ve Ad02) de küçük erkek çocuk olduğu tespit edilmiş fakat bir belge dışında (Sa27) yaş belirtilmemiştir. Erkek çocuğun satılma, evlatlık ve rehin verilme sebepleri arasında “kız çocuğa göre daha güçlü olması ve daha çok iş yapabilecek olması, erkek çocuğun kız çocuğa kıyasla mirastan daha fazla pay alması ve aile bütçesi açısından eksilecek olan bir erkek çocuğun maddi açıdan kolaylık sağlayabileceği” düşünülebilir. Küçük çocuğun satılma sebepleri arasında ise “yaşı küçük olanın adaptasyonunun daha kolay olması, büyük çocuğun evli olması ve ailenin yeterli parası olmadığından küçük çocuğa mirastan ayrılacak bir bedelin olmaması” gösterilebilir. Uygur sivil belge külliyatı içinde kız evlatların satışının yapıp yapılmadığı veya evlatlık ve rehin verilir verilmemesi konusu belgelerde buna dair bir veri yer almadığından açık değildir.

Ad01 ve Pl01 kodlu belgelerde belirtilen çocukların ad ve cinsiyetlerinin, baba ve babalık adlarının aynı olduğu görülmüştür. Çocuğun Çintso adlı kişiye önce öz babanın gümüşe ihtiyacı olduğundan rehin verildiği daha sonra da kullanmak için mal-mülk gerektiğinden evlatlık verildiği görülmektedir.

1.5. Belgelerde Geçen Evlatların Hak ve Yükümlülükleri

Evlat satış belgelerinde (Sa26, Sa27) çocukların hakları ile ilgili herhangi bir bilgi yer almaz. Aksine Sa27 kodlu evlat satış belgesinde çocuğun öz ailesinden aldığı terbiyesinden kaynaklı yaşanacak problemlerde (hırsızlık, yalan, hile ve kaza gibi) verildiği aile öz ailesini sorumlu tutmaktadır:

*bu yunçı-nın soñ bayan (17) ogrısı yalganı bolş-a tävi qaz-a- (18) -sı bolş-a onluqı
yüzlüki bolup (19) çam çarım qılsar män quqdmını (20) bilir-män alpış bilmäz*

“Bu Yunçı’nın daha sonra hırsızlığı, yalanı olursa hilesi, kazası olursa, onluğu, yüzlüğü olup itiraz ederse ben Quqdmuni sorumlu olurum, Alpış sorumlu olmaz.” (Sa27)

Çocukların hakları noktasında evlatlık verme belgeleri evlat satış belgelerinden ayrılmaktadır. Evlatlık verme belgelerinin çoğunda evlatlık verilen çocukların hakları net sınırlarla çizilmiştir ve evlatlık verilen çocuğun gittiği evde aileden biri olacağına, varsa diğer çocuklardan ayrı muamele görmeyeceğine, mirastan eşit pay alacağına, diğer çocukların sahip oldukları bütün haklara evlatlık olan çocuğun da sahip olacağına dair bilgiler bulunur:

män toynaq şilavanti (6) ymä ogul-um sambodu bilä tüz ülüş-lüg qılıp (7) ogulanu altım. “Ben Toynak Şilavanti de (ona) oğlum Sambodu ile eşit davranıp evlatlık aldım.” (Ad02)

män (11) toynaq şıla ymä mini-tä soñ piryan-um-tağı (12) nägü orpaq-ım tälük-üm bar ärsär. ogul-um (13) sambodu bilä tüz üläşip alz-un-lar. “Ben Toynak Şıla da ‘benden sonra hücremde her ne yırtık pırtık, delik (eşyam) var ise oğlum Sambodu ile eşit paylaşım alınılar.’ (derim).” (Ad02)

(9) män sutbaq ymä bu turmış atlıg (10) ogul-nı özüm-tin tuğmuş-ça (11) oq saqınıp qız alıp birip (12) yän-ä mindä ogul qız tuğsa ol (13) oğlum birlä täñ tüz tutup (14) mäniñ-niñ äv-üm-täki barqum-tağı (15) nägü kim-im-ni orpaq ayıg sınıuq (16) barım bulğuça balsa näçä oğlan (17) -larım bolsa ol oğlan-lar birlä (18) täñ öñ ülüş qopı birür-män “Ben Suṭbak da bu Turmış adlı oğlanı kendimden doğmuş gibi dikkatle gözetip, kız alıp verip, yine çocuğum olursa onunla birlikte eşit tutup evimdeki barkımdaki herhangi bir şeyi, kötü, yırtık, fena malımı olduğu gibi balsa, ne kadar evladım olursa olsun, onlarla birlikte eşit payı tamamen veririm.” (Ad03)

(19) apam birök bu ogul-nıñ küçin alıp (20) bod-qa täğmiş-tä orun-ın yigün (21) qılmayın ädgü tutmayın qodı asır-a (22) kişi-çä tutsar-män. qayıu-qa barsar (23) öz köñül-inçä tapınça barzun sutbaq. (24) -nıñ sözi yorımazun “Eğer bu oğlum gücü arttığında, büyüdüğünde yerini iyileştirmeden, iyi hale getirilmeden aşağı bir kişi gibi davranırsam, nereye giderse kendi istediği gibi gitsin. Ben Suṭbak’ın sözü geçerli olmasın.” (Ad03)

Evlat satış belgelerinin incelenmesi noktasında köle satış belgeleri önem arz eder. Uygurlarda köleler savaş sonunda mağlup olmuş taraftan esir edilmiş kişiler, onların çocukları ve torunlarından oluşurdu. Köle miras bırakılabilir veya satılabilir. Kölelik belli bir cinsiyete özgü değildi hem kadın hem de erkek köleler bulunurdu. Eski Batı uygarlıklarında görülenin aksine köleler de çeşitli haklara sahipti. Köleler azat edilebilir veya sahibinin izniyle evlenebilirdi (Bozkurt, 1981, s. 99). Köle satış belgeleri evlat satış belgeleri ile içerik bakımından çeşitli benzerlikler gösterir. Köle ve evlat, köle satış belgelerinde efendi, evlat satış belgelerinde ise baba tarafından para karşılığında başka bir kişiye satılır. Her iki belge grubunda da kişinin yeni sahibi, satın aldığı kişiyi isterse kendi işlerinde kullanır isterse başka birine satabilir.

Evlat satış belgelerinde çocuğun görevlerine dair bir bilgi yer almaz iken evlatlık verme belgelerinde çocuğun evlatlık verilen aileye karşı yükümlülükleri dile getirilmiştir. Belgelere göre evlatlık çocuk babalığı hayatta olduğu sürece babalığına saygılı olmak ve hizmet etmek zorundadır:

bu titso atlg ogul çintso ayag-qa tägimlig- (5) -kä bar ärğinçä könin bışığın tapınıp ayag-qa tägimlig- (6) -tä ken tört yolu boş öz köñül-inçä barz-un “Bu Titso adlı oğul, saygıdeğer Çintso’ya var olduğunca doğru ve istekli bir biçimde hizmet edip saygıdeğer (Çintso’nun) ölümünden sonra da dört yönde kendi istediği yere gitsin.” (Ad01)

(4) andın (5) şük qalmış-ta bu ogul sutmaq- (6) -nıñ birmiş aşın yip aymış (7) iş-in qılıp ogul törüsü birlä (8) ölğınçä köni bışığı tapınzun “Bundan sonra sessiz kalarak,

bu oğul, Sutbak'ın verdiği yemeği yiyip, söylediği işi yapıp evlat töresine göre ölünceye kadar doğru ve istekli biçimde hizmet etsin.” (Ad03)

(24) *sutbaq ymä* (25) *tugmuş ogul-ları birlä täñ tutup* (26) *kälin-läp birip ädgi asırap* (27) *ogul törüsincä tutup qulgaq* (28) *boyın tolap ünär-män kitär-män tisär* (29) *törü yargu yosun-ı birlä ata* (30) *yazmış yazuq-qa tägzün* “Sutbak (Turmuş'a) kendinden olan evlatlarıyla eşit davranıp, onu evlendirip, iyi bir şekilde yetiştirerek evlat töresine göre hareket etmesine rağmen (Turmuş) kulak boyun dolayıp (sırtını dönüp) “Çekip giderim!” derse, töre ve kanun geleneğince babaya karşı işlenen günaha girsin.” (Ad03)

Rehin verme belgeleri P101 ve P102'de çocuğun hakları detaylı olarak verilmiştir. Rehın süresince çocuğun giyinme ve beslenme gibi temel ihtiyaçları vardır. Bu ihtiyaçların kim tarafından ne ölçüde karşılandığına dair kanıtlar Uygurlarda rehin verilen evlatların yaşam şartlarını yansıtmaması bakımından önemlidir. P101 adlı sözleşme belgesine göre çocuğun rehin kaldığı sürede her yıl için bir giysi verilir. Her bir yıl için verilecek giysinin cinsi rehin verilen kişinin ağzından zikredilir:

bu ogul-qy-a-qa bir (10) *yıl-ta bir üm köküzmäk bir qay bir uyqu çruq* (11) *iki yıl-ta bir çäkräk. üç yıl-ta bir kürk* (12) *bilä birürm(ä)n.* “Bu oğlancığa bir yılda bir pantolon, ceket, bir ayakkabı, bir keçe çizme; ikinci yılda bir pamuklu gömlek; üçüncü yılda bir kürk veririm.”

P102 kodlu belgede çocuğun ne süre ile rehin verildiğine dair bilgi bulunmamaktadır. Belgeye göre çocuğa giysi verilmeyecektir ancak çok iş yaptırılırsa temin edilecektir. Temin edilecek giysinin sayısı ve cinsiyle ilgili detay belirtilmemiştir:

män samboqdu tutuñ tükäl birtim. bu (6) *[bol]mış-qa samboqdu tutuñ 'ärklig bolzun. män samboqdu tutuñ birtkä* (7) *///(.)tsar bolmış-qa ton ätüik adaq baş birmäz-män äv täg yogun iş* (8) *[iş]lätsär män il-niñ tutuq yñınça birürmän* “Bu Bolmuş'a Sambokdu Tutuñ sahip olsun. Ben Sambokdu Tutuñ, bert (vergisine) [...] Bolmuş'a elbise, ayakkabı, üst baş vermem. Evdeki gibi çok iş yaptırsam ülkenin rehin töresine göre veririm.”

P102 kodlu belgede “rehin töresi” ibare bulunmakta ve rehin verilen çocuğun hak ve sorumluluklarının buna göre olacağı belirtilmektedir:

qalmış turuşı yñı (9) *[tut]jug yñınça bolzun* “Kalan yaşayışı, davranışı rehin töresine göre olsun.”

1.6. Belgelerde Geçen Alıcıların Hak ve Yükümlülükleri

P101 kodlu rehin verme belgesinde çocuğun hastalığı veya vefatı durumunda rehin veren ve rehin alan kişilerin sorumlulukları ayrıntılı olarak ifade bulmuştur. Adı geçen belgeye göre rehin alan kişi hastalık durumunda yedi güne kadar çocuğun beslenme ihtiyacını karşılayacaktır. Hastalığın uzaması durumunda rehin veren hem çocuğun bakımını üstlenecek ve ihtiyaçlarını karşılayacak hem de bu sürenin bedelini rehin alan kişiye ödeyecektir. Çocuğun ölümü durumunda malın yarısı rehin verende kalacak, yarısı rehin alana iade edilecektir:

(17v) *igläsär yiti künki mün aş män çintso* (18v) *şıla birürmän. yiti kün-tin kiçsär män qaytso* (19v) *tu igäläp alıp. kün 'ägsükin köni birürmän. (20v) igläp ölsär yarım tvar-ı ölür. yarım (21v) tvarı tirilür. tiritläçi tvar yänä män (22v) qaytso tu üzä bolup köni birürmän.* “Hastalanırsa, yedi güne kadarki yemeğini ben Çintso Şıla veririm. (Hastalığı) yedi günden fazla olursa ben Kaytso Tu ilgilenip, alıp (orada bulunmadığı kadar) gün eksliğini doğru olarak veririm. (Çocuk) hastalanıp ölürse mallarının yarısı yok olur, yarısı kalır. Kalacak olan maldan mülkten yine ben Kaytso Tu sorumlu olurum, doğru olarak veririm.”

Evlat satışının söz konusu olduğu sözleşme belgelerinde geçen *miñ yıl tümän kün-kä tägi ärklig bolzun* “bin yıl on bin gün kullansın” ibaresi alıcının hakkını korumaya

yöneliktir; sonsuz bir kullanım hakkını, kesinlik kazanmış mülkiyeti anlatır. Bu ifadenin kullanılma sebebi sözleşme süresinin bir sınırı olmadığını bildirmek ve sözleşme süresinin sona erdiğine dair itirazların önüne geçmektir:

bu (9) ogul-qa miñ yıl tümän kün-kä tägi (10) säñäktaz aq-a ärklig bolzun (11) taplasar özi tutzun taplamasar (12) adın kişi-kä ötkürü satzun “Bu çocuğa bin yıl, on bin güne kadar Sâñäktaz Aka sahip olsun. İsterse kendisi kullansın, istemezse başka kişiye devretsin.” (Sa26)

bu yuñçı-qa miñ yıl tümän (13) kün-kä tägi alpiş ärklig bolz-un (14) taplasar öz-i tutsun taplamasar (15) adın kişi-kä ötkürü satzun “Bu Yuñçı’ya bin yıl, on bin güne kadar Alpiş sahip olsun. İsterse kendisi kullansın, istemezse başka kişiye devretsin.” (Sa27)

1.7. Sözleşme Belgesine Uyulmaması veya İtirazlara Karşı Bildirilen Ceza ve Yükümlülükler

Uygur sözleşme belgelerinde sözleşme akdini bozmak, sözleşme hükümlerine uymak istemeyenlere karşı çeşitli cezalar ve yaptırımlar bulunmaktaydı. Bu ceza ve yaptırımlar iki kaynağa dayanırdı: Resmî yasalar ve örfî yasalar. Resmî yasalar devletin ileri gelenlerinin oluşturduğu yasalardır. Örfî yasalar ise toplumun sosyal hayatını düzenleyen törelerden meydana gelmektedir (Özyetgin, 2011, s. 339). R. Rahmeti Arat Uygur hukuk metinlerinde karşılaşılan ceza türlerini beş başlıkta toplamıştır: 1. Ölüm, 2. Dayak, 3. Para, 4. Yasa, 5. Töre ve yargı hükümlerine göre ceza. Devlete karşı yalan beyanda bulunma ve itirazlarda ölüm cezası verilirdi. Dayak cezaları kamçılanma şeklinde idi. Kamçı adedi ise sözleşme belgesinde ayrıca belirtilirdi. Para cezaları ise çeşitli madde ve türden olabilirdi: yastuk, gümüş, hayvan vb. yasa cezaları için ise genellikle sözleşmelerde “yasadaki cezaya çarptırılınsın/lar” ifadesi geçmektedir (Arat, 1964, s. 24).

Uygurlarda evlat satışı, evlatlık ve rehin verme hakkında yasaların bulunduğu eldeki mevcut belgeler aracılığıyla anlaşılmaktadır fakat bu yasa metinleri günümüze ulaşmamıştır. Dolayısıyla bugüne kadar varlığını koruyabilen Uygur sözleşme belgelerinin kıymeti bu noktada artar ve Uygurların yasa ve hukuk düzenini anlama için önem arz eder. Evlatlık verme belgelerinde ceza ve yükümlülükler ile ilgili kısımlarda yasa metinlerinin varlığına dair delillere rastlamak mümkündür:

män (7) çintso ayag-qa tägimlig-niñ inim içim oglum qam (8) qadaşım. ilmüz-ün tartmaz-un apam birök ilgli tartıglı (9) sakınsar sav-ları yorumaz-un yasa-taqtı qın-qa tüg-zün- (10) -lür “Ben saygıdeğer Çintso’nun, benim küçük erkek kardeşim, ağabeyim, oğlum, akrabam karışmasın. Eğer karışmayı düşünürlerse sözleri geçerli olmasın. **Yasadaki cezaya çarptırılınsınlar.**” (Ad01)

Eski Türklerde “töre” yazılı olmayan hukuki kurallar bütünü için kullanılırdı (Gökalp, 1977, s. 17), kişilerin sosyal hayatını düzenlerdi (Kafesoğlu, 1998, s. 223). Evlatlık ve rehin verme belgelerinde evlat töresi ve rehin töresi ifadeleri yer alır. Bu ifadelerin sözleşmelerdeki varlığı Uygurlarda yazılı kuralların yanında yazılı olmayan hukuk düzeninin de geçerli olduğunu göstermesi bakımından önemlidir:

(24) sutbaq ymä (25) tugmış ogul-ları birlä täñ tutup (26) kälın-läp birip ädgü asırap (27) ogul törüsinçä tutup qulgaq (28) boyun tolap ünär-män kitär-män tisär (29) törü yargu yosun-ı birlä ata (30) yazmış yazıuq-qa tägzün “Sutbak (Turmuş’a) kendinden olan evlatlarıyla eşit davranıp, onu evlendirip, iyi bir şekilde yetiştirerek **evlat töresine** göre hareket etmesine rağmen (Turmuş) kulak boyun dolayıp (sırtını dönüp) “Çekip giderim!” derse, **töre ve kanun geleneğince** babaya karşı işlenen günaha girsin.” (Ad03)

bu (6) [bol]muş-qa samboqdu tutuñ ’ärklig bolz-un. män samboqdu tutuñ birtkä (7) ///(.).tsar bolmuş-qa ton ätük adaq baş birmüz-män äv täg yogun iş (8) [iş]lätsär män il-niñ tutuğ yıñıça birürmän. qalmış turuşı yji (9) [tut]jug yıñıça bolz-un “Bu Bolmuş’a Sambokdu Tutuñ sahip olsun. Ben Sambokdu Tutuñ, bert (vergisine) [...]

Bolmuş'a elbise, ayakkabı, üst baş vermem. Evdeki gibi çok iş yaptırısam ülkenin **rehin töresine** göre veririm. Kalan yaşayışı, davranışı rehin töresine göre olsun.” (PI02)

Uygurların evlatla ilgili sözleşme belgelerinde sözleşmeyi düzenleyen kişi akdin bozulmasına neden olabilecek kişiler ve durumlara karşı uyarılar dile getirir. Sözleşmeyi düzenleyen kişi genellikle ailenin temsilcisi olan baba ya da büyük erkek kardeştir; evlat satışına, evlatlık ve rehin verme işlemlerine karşı daha sonra oluşabilecek itirazlara ve sözleşmenin feshedilmesi durumuna karşı bazı yükümlülükler veya cezalar uygulanacağını bildirir. Sözleşmelerdeki bu ifadeler aracılığıyla alıcıya güvence sağlanır ve dile getirilen ceza ile sözleşmenin bozulmasının önüne geçilir. Belgelerde dile getirilen ceza ve yükümlülükler şöyledir:

Sa26	Satışı yapılan çocuk dengince iki çocuk verme	<i>(16) apam birök çamlasar-lar bu kişi (17) täniñçä iki kişini birip söz-läri (18) yo[rımaşu]n-lar</i> “Eğer itiraz ederlerse bu kişi dengince iki kişiyi verip sözleri geçerli olmasın.”
Sa27	Yüce majestelerine beyaz yastuk ve beylere eyere yakışır at verme	<i>kim kim (21) m-ä bolup çam çarım qılsar (22) ulug süü-kä aq yastuq bäg- (23) -lär-kä ädär-kä ya[r]agu at (24) birip söz-läri yorımazun</i> “Her kim itiraz ederse de yüce majestelerine beyaz yastuk, beylere eyere yaraşır at verip sözleri geçerli olmasın.”
Ad01	a. yasadaki cezaya çarptırılma (aile ve akrabalarından gelecek itirazlar için)	<i>män (7) çintso ayag-qa tägimlig-niñ inim içim oglum qam (8) qadaşım. ilmöz-ün tartmaz-un apam birök ilgili tartlı (9) saqınsar sav-ları yorımaz-un yasa-tağı qın-qa täg-zün- (10) -lär</i> “Ben saygıdeğer Çintso’nun, benim küçük erkek kardeşim, ağabeyim, oğlum, akrabam karışmasın.” Eğer karışmayı düşünürlerse sözleri geçerli olmasın. Yasadaki cezaya çarptırılırlar. ”
	b. Evlat satışı yapan kişinin sözünden dönmesi durumunda Ögödäy’in ordusuna iki beyaz deve, Ambı şehri valilerine eyere yakışır at, para karşılığı evlat verilen kişiye bire iki verme ve yasadaki en ağır cezaya çarptırılma	<i>(13v) ögödäy süü-siñä iki yürün atan ötünüp ambi (14v) balıq daruga-larıña ädärkä yaraşu at birip çintso (15v) ayag-qa tägimlig-kä bir-kä iki birip ağır qın-qa (16v) tägir-biz.</i> “(İtiraz edersek) Ögödäy’in ordusuna iki beyaz deve arz edip Ambı şehri valilerine eyere yaraşır at verip saygıdeğer Çintso’ya da bire iki verip ağır cezaya çarptırılırız.”

Ad02	Sözünden dönen tarafın birer yastuk ceza parası vermesi	<i>qayu-sı (14) bu sav-tın ağışsar-biz. birär yastuq quvar (15) birüşür-biz. “Hangimiz bu sözden dönersek birer yastuk ceza parası veririz.”</i>
Ad03	Cezai uygulama bulunmamaktadır	-
PI01	Faiz uygulaması	<i>üç (23v) yıl tükämäğinçä üntürmämän apam üntür<ür>-män (24v) tisär-män. bu kümüş-üg birmiş kün-tin bärüki H (25v) asıg-ı bilä köni birürmän. “(Ben Çintso Şila) üç yıl geçmedikçe (çocuğu) geri vermem. Eğer “Geri vereceğim.” dersem bu gümüşü verdiğim günden beri işleyen faiziyle doğru olarak veririm.”</i>
PI02	Ceza uygulaması ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.	-

Tablo 5: Sözleşme Belgesine Uyulmaması veya İtirazlara Karşı Bildirilen Ceza ve Yükümlülükler

Bire iki verme cezaları yalnızca kişiye yapılan ödemelerde görülür, devlete ödenen resmî cezalarda görülmez (Özyetgin, 2011, s. 351). Yukarıda ceza uygulaması ile ilgili bölümünü verdiğimiz Sa26 kodlu evlat satış belgesinde evlatla ilgili diğer sözleşme belgelerinden farklı olarak bire iki verme cezası tespit edilmiştir.

Evlatla ilgili sözleşme mukavelesine uyulmaması ve itiraz durumlarına karşı töre ve yasa, bire iki verme, yüklü miktarlarda para, mal ve faiz cezaları tespit edilmiştir. Cezaların oldukça ağır olması caydırıcı bir unsurdur. İhtiyaç sebebiyle evladını satan, evlatlık veya rehin veren kişi sözleşme şartlarına uymak zorundadır, aksi takdirde daha zorlu bir ekonomik sorunla karşılaşacaktır.

Sözleşmelerde itirazların kimlerden gelebileceği özellikle zikredilir. İtiraz edecek kişiler genellikle aile üyeleri ve akrabalar olarak ifade edilmektedir. Ayrıca aile veya akrabadan kişilerin devletin ileri gelenlerinden bir kişinin gücünü kullanarak belgeyi hükümsüz hâle getirmemeleri için önlem alınmış, bu husus sözleşme metinlerine de eklenmiştir:

män qyytso tutuñ-nıñ titso-nı män başlap inim içim (11) qam qadaşım ärklig bağ işi-niñ küçin tutup (12v) üntürür-män tisär-lär sav-ları yorımaz-un-lar. “Ben Kayytso Tutuñ’un, benim küçük erkek kardeşim, ağabeyim, akrabam güçlü bey ve maiyetinin gücünü kullanıp “Titso’yu alırım.” derlerse sözleri geçerli olmasın.” (Ad01)

Uygur sözleşme belgelerinde cezanın ödendiği yer noktasında farklılıklar bulunur. Aynı konuda yazılmış fakat farklı tarihlerde düzenlenmiş sözleşmelerde farklı ceza uygulamaları görülür. Belgelerin kimisinde ceza bedeli haksızlığa uğrayan kişiye verilirken kimisinde devlete verilmiştir. Özyetgin’e göre bunun sebebi belgenin düzenlenme tarihi olabilir. Önceleri ceza uygulamalarında belirlenen bedel kişiye ödenirken sonraları devlete ödenmiştir (2011, s. 343). Sa26 ve PI01 kodlu belgelerde cezalar haksızlığa uğrayan kişiye, Sa27’de devlete, Ad01’de hem devlete hem haksızlığa uğrayan kişiye ödeneceği ifade edilmiş, Ad02’de cezanın ödeneceği yer belirtilmemiş, Ad03 ve PI02’de ise bir ceza uygulaması yoktur.

Ad01 kodlu belgede diğer belgelerden farklı olarak yalnız sözleşmenin tarafları değil çocuk için de ceza belirtilmiştir. Evlat, babalığına doğru şekilde hizmet etmemesi hâlinde sözleşmedeki cezaya çarptırılacaktır.

Rehin belgelerinden P101’de ise faiz kavramı dikkat çeker. P101 kodlu metinde baba evladını gümüş ihtiyacını karşılamak için üç yıllığına rehin vermiştir. Çocuğu rehin alan kişi üç yıldan önce geri vermeyeceğini eğer vermek isterse her gün için rehin gümüşünün faizini ödeyeceğini belirtir. Keskin bu belgeden hareketle rehin alan kişilerin rehaneleri sözleşmede belirtilen tarihten önce geri vermek isteyebildiklerini ifade eder (2022, s. 59). P101 kodlu belgede faiz uygulaması rehin veren kişinin haklarını korumak, rehinenin belirtilen tarihten önce geri verilmesini önlemek için caydırıcı bir unsur olarak karşımıza çıkar.

1.8. Tanık, İmza ve Mühür, Yazıcı

Sözleşme metinlerinin son bölümünde tanıklar, sözleşmeyi düzenleyen kişinin adı, imza ve mühürler son olarak da yazıcının adı yer alır. Bu son bölüm belgenin geçerliliğini sağlaması açısından önemlidir. Ayrıca ek bilgiler de buraya eklenir (Yamada, 1993, s. 220-221).

Evlat satış, evlatlık ve rehin verme metinlerinde de yukarıda anıldığı şekilde tanıklar, imzalar/mühürler ve yazıcı bulunur. Tanık sayısının Sa26, Sa27 ve Ad01’de üç, Ad02, Ad03 ve P101’de iki olduğu görülür. P102’de tanıklar ile ilgili bölüm eksiktir. Belgeler bu açıdan farklılık göstermektedir.

Belgelerin bu son protokol bölümünde küçük farklılıklar görülebilir. Evlat satış belgelerinden Sa26’da ve evlatlık verme belgelerinden Ad02’de tanıklara ek olarak sözleşmenin kimin huzurunda oluşturulduğu dile getirilmiştir:

Sa26	<i>tanuq som-a tanuq (19) qarakunaz tanuq qıpçaq bu nişan biz-niñ (20) ol män asıg bolmış olar- (21) -qa inçgä ayıtıp bitidim bu bitig (22) a(...)nıñ bāgi adar-nıñ tägräsın- (23) -tä bitidim</i> “Tanık Soma. Tanık Karakunaz. Tanık Kıpçak. Bu nişan bizimdir. Ben Asıg Bolmuş, onlara iyice sorup yazdım. Bu sözleşmeyi [...] beyi Adar’ın yanında yazdım.”
Ad02	<i>tnuq basa yalavaç. tnuq (16) bg turmuş. bu bitig-ni. yaqşıdu tuñ bay yña (17) şıla tay(..)du şıla-lar-nıñ üksintä qıltmz.</i> “Tanık Basa Yalavaç. Tanık Bağ Turmuş. Bu sözleşmeyi Yakşıdu Tuñ, Bay Yänä Şıla, Taylıdu Şilaların huzurunda düzenledik.”

Tablo 6: Belgelerde Tanık Olarak Belirtilmemesine Karşın Adı Anılan Kişiler

Sözleşmelerde imza ve mühür sözcükleri için *nişan* ve *tamga* sözcükleri kullanılmıştır. İzgi’nin tanımına göre *nişan* sözcüğü “alamet, işaret, elle yapılan işaret” anlamlarına gelirken *tamga* sözcüğü “mühür, mühür basmak” anlamlarına gelir ve bu sözcükler ilk yazılı ürünlerimiz olan Orhon yazıtlarında da geçer (1987, s. 64). Yamada’ya göre *tamga* sözcüğü çok eski zamanlardan beri kullanılır ve mühür manasına gelir, *nişan* sözcüğü ise orta Farsçadan alınmadır ve imza manasında kullanılır. Fakat bazı sözleşmelerde *nişan* sözcüğü mühür bazılarında ise imza ile mührün beraber kullanılması manasına gelebilir (1993, s. 222-223).

Yamada sivil belgelerin son protokol bölümlerini üslup özellikleri bakımından tasnif etmiştir. Bu tasnife göre ilk grubu belgede sadece sorumlu kişiye ait *tamga/nişan*ın bulunduğu *nişan* formu oluşturmaktadır. Yamada bunu “normal *tamga*” veya “normal *nişan* formu” olarak adlandırmıştır. İkinci grubu “yeni *nişan* formu” olarak adlandırdığı yapı oluşturur. Burada *nişan* yalnızca sorumlu kişi tarafından değil, sözleşmede yer alan

herkes tarafından kullanılır. Ayrıca bu formda tanıkların adları içerden başlamak suretiyle alt alta yazılır. Üçüncü grup ise daha önceki formların birleşik ve karışık biçimde kullanılmasıyla ortaya çıkar (Özyetgin, 2014, s. 106). Buna göre Uygur sivil belge külliyatı içinde yer alan evlatla ilgili sözleşme belgelerinde son protokol kısımları şu şekilde tasnif edilebilir:

<p>Sa26</p>	<p><i>tanuq som-a tanuq (19) qarakunaz tanuq qıpçaq bu nişan biz-niñ- (20) ol män asıg bolmış olar- (21) -qa inçgä ayıtıp bitidim bu bitig (22) a(...)-niñ bägi adar-niñ tägräsin- (23) -tä bitidim (24) bu nişan män tanuq som-a-niñ' ol (25) bu nişan män tanuk qarakunaz-niñ' ol (26) bu nişan män tanuq qıpçaq-niñ' ol</i> “Tanık Soma. Tanık Karakunaz. Tanık Kıpçak. Bu nişan bizimdir. Ben Asıg Bolmış, onlara iyice sorup yazdım. Bu sözleşmeyi [...] beyi Adar’ın yanında yazdım. Bu nişan, ben tanık Soma’nındır. Bu nişan, ben tanık Karakunaz’ındır. Bu nişan, ben tanık Kıpçak’ındır.”</p>	<p>Yeni nişan formu (A)</p>
<p>Sa27</p>	<p><i>(25) bu nişan tamg-a män Quqdmuni- (26) -niñ' ol tnuq ödgäk tnuq ilçi buq-a (27) tnuq tüştür bu nişan män tnuq (28) ödgäk-niñ' ol (29) bu niş[a]n män [t]nuq [il]çi buk-a-niñ' ol (30) bu nişan män tnuq tüştür-niñ' ol. (31) bu nişan m(ä)n toğan t[u]kdğan(?) -niñ' ol (32) män şıla quqdmuni-ka inçgä ayıtıp (33) bitidim</i> “Bu nişan damga ben Kokdmuni’nındır. Tanık Ödgäk. Tanıl Elçi Buka. Tanık Tüştür. Bu nişan, ben tanık Ödgäk’indir. Bu nişan, ben tanık Elçi Buka’nındır. Bu nişan ben tanık Tüştür’ündür. Bu nişan ben Togan Tokdoğan’ındır. Ben Şıla, Kokdmuni’ya iyice sorup yazdım.”</p>	<p>Birleşik karışık şekil</p>
<p>Ad01</p>	<p><i>(16v) tanuq qutrulmuş tanuq buyan toña (17v) tanuq käd burhan män qyytso tutuñ öz ilgim bitidim (18v) bu tamga biz ikigü-niñ ol</i> “Tanık Kutrulmuş. Tanık Buyan Toña. Tanık Käd Burhan. Ben Kayytso Tutuñ kendi elimle yazdım. Bu damga, bizim ikimizindir.”</p>	<p>Normal nişan formu</p>
<p>Ad02</p>	<p><i>(15) tnuq basa yalavaç. tnuq (16) bg turmuş. bu bitig-ni. yaqşıdu tuñ bay yña (17) şıla tay(..)du şıla-lar-niñ üksintä kultımz. (18v) S(.....) //</i></p>	<p>Birleşik form (?)</p>

	<i>(19v) bu tamga biz ikägü-niñ ol. män älgür tuñ (20v) ayıtıp bitidim. “Tanık Basa Yalavaç. Tanık Bäg Turmış. Bu sözleşmeyi Yakşıdu Tuñ, Bay Yäjä Şıla, Taylıdu Şilaların huzurunda düzenledik. sıtır [...] bu damga bizim ikimizindir. Ben Älgür Tuñ sorup yazdım.”</i>	
Ad03	<i>(30) tanuq (31) S(...) tāmür tanuq aruğ bu nişan (32) tamga män torçı-nuñ’ol (33) män iş qar-a torçı bahşı-qa (34) inçgä ayıtıp bitidim “Tanık [...] Tämür. Tanık Aruğ. Bu nişan, damga ben Torçı’nındır. Ben İş Kara, Torçı Bahşı’ya böyle sorup yazdım.”</i>	Normal nişan formu
PI01	<i>(25) tanuq qutdmış qay-a tanuq (26) säñiçün. bu tmga män qayy’tso tunuñ’ol. buyan qy-a bitidim “Tanık Kutadmış Kaya. Tanık Säñiçün. Bu damga, ben Kayytso Tu’nundur. Buyan Kaya, ben yazdım.”</i>	Normal nişan formu
PI02	<i>tanuq (12) ////// män qarımdu tutuñ kädırä-kä ayıtıp bitidim bu tmga män kädırä-niñ’ol. “Tanık [...] Ben Karımdu Tutuñ, Kädırä’ye sorup yazdım. Bu damga, ben Kädırä’nindir.”</i>	Yeni nişan formu (C)

Tablo 7: Belgelerdeki Nişan Formları

Belgeler yazıcıları bakımından incelendiğinde bir belge dışında satıcı, alıcı ve yazıcının birbirinden farklı olduğu görülmüştür. Yalnızca Ad01 kodlu evlatlık verme belgesinde satıcı ve yazıcının aynı kişi olduğu tespit edilmiştir. Bu belge aracılığıyla satıcının belgeyi düzenleme ve yazıya geçirme gibi bir hakkının olabildiğini söyleyebiliriz. Belgelerdeki satıcı, alıcı ve yazıcılar şöyledir:

Belge	Satıcı	Alıcı	Yazıcı
Sa26	Kutlug Tämür	Säñäktaz Aqa	Asıg Bolmuş
Sa27	Kokdmunı Tmunı	Alpış	Şıla
Ad01	<i>Kayytso Tutuñ</i>	<i>Çintso</i>	<i>Kayytso Tutuñ</i>
Ad02	Titso	Toynak Şilavanti	Älgür Tuñ
Ad03	Torçı Bahşı	Suţbak	İş Kara
PI01	Kaytso Tutuñ	Çintso Şıla	Buyan Kaya
PI02	Kädırä	Sambokdu Tutuñ	Karımdu Tutuñ

Tablo 8: Belgelerdeki Satıcı, Alıcı ve Yazıcılar

Sözleşme belgelerinin son bölümlerinde ek bilgiler bulunabilir (Yamada, 1993, s. 221). Ad01 kodlu evlatlık verme belgesine göre sözleşmeye uyulmaması halinde

sözleşme taraflarına ek olarak çocuğa da cezai yaptırım uygulanacaktır. Bu kısım belgenin son bölümünde tanıklar, imzalar ve yazıcıdan sonra yer alır:

tanuq qutrulmuş tanuq buyan toña (17v) tanuq käd burhan män qyytso tutuñ öz ilgin bitidim (18v) bu tamga biz ikigü-niñ ol män titso ymä bahşım-qa (19v) köni tapınmadın kitäyin tisär-män bu bitig-t[ä]ki qın<-qa> (20v) täğir-män bu tamga män titso-nuñ ol. “Tanık Kutrulmuş. Tanık Buyan Toña. Tanık Käd Burhan. Ben Kayıtso Tutuñ kendi elimle yazdım. Bu damga, bizim ikimizindir. Ben Titso da bahşıma doğru bir şekilde hizmet etmeden “(Çekip) giderim!” dersem bu sözleşmedeki cezaya çarptırılırım. Bu damga, ben Titso’nundur.” (Ad01)

Sonuç

9-14. yüzyıllar arasında kaleme alınmış olan Uygurlara ait sözleşme belgeleri Uygurlarda evlatla ilgili çeşitli tasarrufları tanıklar ve eski Türk aile hayatından kesitler sunar. Buna göre mevcut belgelerden evlatla ilgili aşağıdaki tasarruflar tespit edilmiştir:

- Evlat, öz babası tarafından ihtiyaç sebebiyle para karşılığında başka bir kişiye verilebildiği gibi yine aynı sebeple evlatlık veya rehin de verilebilirdi.
- Evlat karşılığında verilen bedelin cinsinin ve miktarının değiştiği, birbirlerinden farklı olduğu görülmüştür; bu noktada bir birlik yoktur.
- İhtiyaç sebebiyle başka ailelere verilen evlatların özellikleri hakkında tespit edilen bilgi genellikle ailenin en küçük erkek evladı olmasıdır, kız evlatlar üzerine bir kayıt yoktur.
- Babaları tarafından süreli veya süresiz başka bir kişiye verilen çocukların çeşitli hak ve yükümlülükleri olduğu görülür. Bu hak ve yükümlülükler belgelere göre çeşitlilik gösterir. Evlatlık verme belgelerinde evlatlık çocuğun hakları detaylı şekilde verilirken evlat satış belgelerinde daha çok satıcının hakları yer alır. Evlatlık verme belgelerinde evlatlık çocuğun yaşam koşulları, miras vb. unsurlar açısından ailenin bir üyesi konumunda olduğu anlaşılırken satış belgelerinden bu sonuca varılamamaktadır. Rehin verme belgeleri hak ve yükümlülükler noktasında oldukça ayrıntılı malzeme verir. Belgelere göre rehin verilen çocuğun ihtiyaçlarının ne ölçüde kim tarafından nasıl karşılanacağına dair bilgiler bulunur. Buna ek olarak sözleşmelerde çocuğun hak ve yükümlülükleri ile ilgili “evlat töresi” ve “rehin töresi ifadeleri bulunur. Bu da çocuğun hak ve yükümlülüklerini gösteren başka bir öge durumundadır. Ek olarak belgelerde alıcı, baba ve babalığın da evlada karşı hak ve yükümlülüklerinin olduğu görülmüştür.

Çalışmamızda incelenen bir diğer husus evlatla ilgili sözleşmelerdeki sözleşme taraflarının haklarını korumak için bildirilen ceza uygulamalarıdır. Evlada dair sözleşme belgelerinde tespit edilen ceza uygulamaları töre ve yasa, bire iki verme, yüklü miktarlarda para, mal ve faiz cezaları şeklinde gerçekleşmiştir.

Sözleşme belgelerinin son bölümünü oluşturan *tanık, imza, mühür* ve *yazıcı* bilgilerinin yer aldığı kısımda tanık sayısının belgelere göre farklılık gösterdiği görülmüştür. Tanıklara ek olarak bazı belgelerde sözleşmenin kimin huzurunda oluşturulduğu dile getirilmiştir. Belgelerin imza ve mühürleri incelendiğinde çeşitli nişan formları görülmüştür. Sözleşmeler yazıcıları bakımından ele alındığında yazıcı genellikle sözleşme taraflarından biri değildir. Bir örnekte sözleşmeyi düzenleyen kişi aynı zamanda yazıya geçiren kişidir.

9-14. yüzyıla tarihlenen Eski Uygur sivil belge külliyatı, Eski Uygurların aile, sosyal ve gündelik hayatıyla ilgili bilgi alabildiğimiz yegâne, birincil kaynaklardır. Bu sınırlı sayıdaki yazılı malzemeye dayalı olarak incelediğimiz konu ortaya çıkacak yeni belgelerle daha da genişletilebilecek, evlat özelinde Eski Türk toplum hayatı konusunda daha ayrıntılı bilgi sahibi olmamıza imkân verecektir.

Kaynakça

- Arat, R. R. (1964). *Eski Türk hukuk vesikaları*. Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları.
- Arsal, S. M. (2020). *Türk tarihi ve hukuk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Başar, H. (2009). *Eski Türklerde aile* (Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bozkurt, G. (1981). Eski hukuk sistemlerinde kölelik. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 38(1), 65-103.
- Geng S., (2006). *Studies of the Uyghur civil documents*. Beijing.
- Gökalp, Z. (1977). *Türk töresi*. İstanbul: İnkılap Yayıncılık.
- Gürsoy-Naskali, E. (2012). Nobuo Yamada, Uygur satış mukavelesi belgelerinin şekilleri. *Türk Dili Ve Edebiyatı Dergisi*, 26, 195-234.
- İzgi, Ö. (1987). *Uygurların siyasi ve kültürel tarihi (hukuk vesikalarına göre)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Jingwei, L. (1994). *Tu Lu Fan Hui Gu wen she hui jin ji wen shu yan jiu*. Wulumuğu: Xinjiang Ren Min chu Ban She.
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk milli kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Keskin, B. (2022). *Eski Uygur Türkçesi hukuk belgeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Koca, S. (2002). Eski Türklerde sosyal ve ekonomik hayat. *Türkler Anksiklopedisi* içinde (s. 8-54), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kurtoğlu, Y. (2019). *Eski Orta-Asya Türklerinde aile hukuku*. Bursa: Türk Tarih Kurumu.
- Liu, G. (2006). *Hui hu ven Maimai qi yue yizhu*, Zhonghua shuju, Beijing.
- Mandaloğlu, M. (2013). İslamiyetten önce Türklerde aile hukuku. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (33), s. 133-159.
- Matsui, D. (2023). *Old Uigur administrative orders from Turfan (Berliner Turfantexte XLVIII)*, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.
- Moriyasu T. (2019). *Corpus of the Old Uyghur letters from the Eastern Silk Road (Berliner Turfantexte XLVI)*, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.
- Ögel, B. (1988). *Türk kültürünün gelişme çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Özdener, K. S. (2011). İslam öncesi Türklerde kadının içtimai yeri. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, (22), 225-235.
- Özku, B. S. (2011). Turfan Uygurlarından kalan bir belge tanıklığında Uygurlarda evlat edinme geleneği. *III. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi TUDOK Bildirileri* içinde (s. 909-917), İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları.
- Özyetgin, A. (2004). Eski Türklerde ödeme araçları: kâğıt para çav'ın kullanımı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 90-105.
- Özyetgin, A. M. (2011). Turfan Uygurlarında ceza hukukuyla ilgili uygulamalar. *Bellekten*, 75(273), 337-360.
- Özyetgin, A. M. (2014). *İslam öncesi Uygurlarda toprak hukuku*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Radloff, W. (1928). *Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien, nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben*. Leningrad: Akademie der Wissenschaften der USSR.
- Sayit, M., & İsrabil, Y., (2000). *Qadimqi Uygur yeziqidiki vesiqiler*, Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı.
- Sertkaya, O. F., & Rysbek, A. (2006). *Eski Türklerde para (Göktürklerde, Uygurlarda, Türgişlerde)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Tuğuşeva L. Yu, (2013). *Uygurskie delovie dokumentı X-XIV vv. iz Vostoçnogo Turkestana*. Moskova.
- Yakut, E. (2022). Eski Türklerde hukuk. *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (3), 401-426.
- Yamada, N. (1993). *Sammlung Uigurischer kontrakte*. (v. Oda, P. Zieme, H. Umera, & T. Moriyasu, Dü) Osaka: Osaka University Press.
- Zieme, P. (1976). Zum Handel im Uigurische Reich von Qoço. *Altorientalische Forschungen* 4, 235-249.